

Bartosz Janczak

ORCID: 0000-0003-0233-7443

(Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi)

KRONIKA 13. WILEŃSKIEGO BATALIONU STRZELCÓW JAKO ŹRÓDŁO DO BADAŃ DZIEJÓW POLSKICH SIŁ ZBROJNYCH

THE 13TH VILNIUS RIFLE BATTALION'S CHRONICLE
AS A RESEARCH SOURCE INTO THE HISTORY
OF THE POLISH ARMED FORCES

STRESZCZENIE

W zbiorach Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie przechowywana jest kronika oddziałowa 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców. Przedstawia ona dzieje jednej z wielu jednostek Polskich Sił Zbrojnych, która w okresie II wojny światowej walczyła o niepodległość Polski. Jednostka ta wchodziła w skład 2. Korpusu Polskiego pod dowództwem gen. dyw. Władysława Andersa, tocząc boje m.in. o Monte Cassino, Ankonę i Bolonię. Na kartach kroniki opisana jest historia batalionu od momentu jego powołania, tj. czas stacjonowania na Środkowym Wschodzie w latach 1942–1944, okres walk na Półwyspie Apenińskim (1944–1945) oraz ostatnie lata istnienia w Wielkiej Brytanii. Kronika wileńskiego batalionu na tle innych kronik znajdujących się w zbiorach londyńskiej instytucji należy do jednych z najcenniejszych i najlepiej wykonanych. Jej treść została sporządzona bardzo starannie, drobiazgowo, a ponadto wzbogacona jest o wiele interesujących fotografii oraz ilustracji. Omawiana kronika stanowi jedno z ważniejszych źródeł do badań dziejów Polskich Sił Zbrojnych w latach 1942–1947.

Słowa kluczowe: 13. Wileński Batalion Strzelców, kronika, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Polskie Siły Zbrojne, 2. Korpus Polski, archiwum, kroniki oddziałowe.

ABSTRACT

The archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London contain the chronicle of the 13th Vilnius Rifle Battalion (13. Wileński Batalion Strzelców). It presents the history of one of the many units of the Polish Armed Forces that fought for Poland's independence during World War II. This unit was part of the II Polish Corps under the command of Major General Władysław

Anders, fighting battles at Monte Cassino, Ancona, and Bologna, among others. The pages of the chronicle describe the history of the battalion from the moment of its establishment, its stationing in the Middle East in 1942–1944, the period of fighting on the Apennine Peninsula (1944–1945), and the last years of its existence in Great Britain. In comparison to other chronicles in the London institution's collection, the chronicle of the Vilnius battalion is one of the most valuable and well crafted. Its content was compiled very carefully and meticulously, and is enriched with many interesting photographs and illustrations. This chronicle is an important source for research into the history of the Polish Armed Forces in the years 1942–1947.

Keywords: 13th Vilnius Rifle Battalion, chronicle, Polish Institute and Sikorski Museum in London, Polish Armed Forces, II Polish Corps, archive, [military] unit chronicles.

Jednym z istotnych śladów funkcjonowania Polskich Sił Zbrojnych w latach 1939–1947 są kroniki oddziałowe przechowywane w archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. W znaczący sposób umożliwiają one poznanie i odtworzenie historii poszczególnych jednostek wojskowych wchodzących w skład wojska polskiego poza granicami kraju w przywołanym wyżej okresie dziejów. W zbiorach londyńskiej instytucji polonijnej znajduje się prawie 900 kronik i dzienników działań jednostek wojsk lądowych, powietrznych, marynarki wojennej oraz organizacji cywilnych. Jedną z nich opisuje losy 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców (określanego mianem „Rysie”), istniejącego w latach 1942–1947 i wchodzącego w skład najpierw Armii Polskiej na Wschodzie, a następnie 2. Korpusu Polskiego. Kronika tego batalionu – na tle innych przechowywanych w Instytucie – wyróżnia się starannym przygotowaniem. Właśnie ze względu na jej walory artystyczne (również oprawę), specyfikę i wyjątkowość oraz – co najistotniejsze – zawarte treści warto przybliżyć ją szerszemu gronu odbiorców.

Powstanie oraz zasób Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego

Zanim zostanie omówiona kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców, warto przedstawić historię oraz zasób archiwalny miejsca, w którym jest ona przechowywana. Początki IPMS sięgają ostatnich tygodni II wojny światowej. W 1945 r. szef Służby Archiwalno-Historycznej PSZ ppłk dypl. Zygmunt Borkowski przedłożył swoim przełożonym pomysł powołania samodzielnego archiwum wojskowego, w którym miały być gromadzone zbiory dotyczące życia oraz działalności gen. broni Władysława Sikorskiego – Naczelnego Wodza PSZ w latach 1939–1943. Propozycja nie zyskała jednak szerszej aprobaty, w związku z czym grupa osób związanych prywatnie z tragicznie zmarłym w lipcu 1943 r. generałem powołała 2 maja 1945 r. Instytut Historyczny im. gen. Władysława Sikorskiego, którego dyrektorem został właśnie ppłk Borkowski¹. Wedle założeń organizatorów Instytut miał status instytucji społecznej, a to pozwalało na uzyskanie niezależności od decyzji władz brytyjskich, a przede wszystkim rządów komunistycznych w Warszawie².

¹ A. Sucheitz, *Powstanie Instytutu Historycznego im. gen. Sikorskiego w Londynie 1945–1949* [w:] *Idea Europy i Polska w XIX i XX wieku*, red. J. Degler et al., Wrocław 1999, s. 184.

² W.K. Roman, *Archiwa Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2016, nr 7, s. 66.

Początkowo w zbiorach Instytutu znalazła się spuścizna po gen. Sikorskim, w tym szczególnie cenny „Dziennik czynności Naczelnego Wodza”³. Następnie w wyniku uchwały Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie z maja 1945 r. o przekazywaniu zbiorów z różnych jednostek archiwalnych i muzealnych PSZ, a także dekretu Prezydenta RP z 27 czerwca 1945 r., w którym dowódcy oddziałów i pododdziałów wojsk lądowych, lotnictwa i marynarki wojennej zostali upoważnieni do oddawania pamiątek do Instytutu, z każdym kolejnym miesiącem trafiało do niego coraz więcej dokumentów oraz artefaktów związanych z funkcjonowaniem polskiej armii poza granicami kraju⁴.

W okresie tworzenia Instytutu PSZ posiadały rozbudowaną strukturę organizacyjną. W skład polskiego wojska na obczyźnie w czasie II wojny światowej i do momentu demobilizacji pod koniec lat czterdziestych XX w. w różnym okresie wchodziły: Armia Polska we Francji; 1. Korpus w Wielkiej Brytanii (od 1942 r. 1. Korpus Pancerno-Motorowy, składający się z: 1. Dywizji Pancerniej, 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej, 1. Samodzielnej Brygady Strzelców oraz związków wojsk pomocniczych i służb korpusnych); PSZ w ZSRS; Wojsko Polskie na Środkowym Wschodzie; 2. Korpus Strzelców; Armia Polska na Wschodzie; 2. Korpus; 3. Korpus; Jednostki Wojska na Środkowym Wschodzie; Polskie Siły Powietrzne; Polska Marynarka Wojenna⁵. Wszystkie te formacje wytworzyły wiele różnorodnej dokumentacji archiwalnej oraz artefaktów muzealnych.

Ta rozbudowana struktura miała również przełożenie na organizację jednostek archiwalno-muzealnych PSZ w 1945 r. W Londynie znajdowała się wspomniana już Służba Archiwalno-Historyczna, działająca przy Ministerstwie Obrony Narodowej; w Gask (Szkocja) funkcjonowało Archiwum i Muzeum Sił Zbrojnych (gromadziło materiały centralnych władz wojskowych i 1. Korpusu Pancerno-Motorowego); w Neapolu stacjonowało Archiwum i Muzeum nr 1 (zbierało materiały 2. Korpusu); w Kairze – Archiwum i Muzeum nr 2 (gromadziło materiały PSZ w ZSRS, APW, 3. Korpusu, Jednostek Wojska na Środkowym Wschodzie); w Rzymie Biuro Dokumentów przechowywało relacje o tematyce polityczno-wojskowej, a ponadto działały Biuro Historyczne Lotnictwa⁶ i Biuro Historyczne Marynarki Wojennej. Należy jeszcze wspomnieć, że archiwa funkcjonowały także przy władzach państwowych i wojskowych na emigracji – przy każdym ministerstwie i urzędzie⁷. Wanda K. Roman podkreśla, że „głównie dzięki staraniom archiwistów i historyków powołano w strukturach władz i formacji

³ Cztery tomy zostały opublikowane: *Dziennik czynności Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego*, t. 1: 30 VIII 1939 – 31 VII 1940, wstęp i red. nauk. J. Rabiński, Lublin 2016; *Dziennik czynności Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego*, t. 2: 1 VIII 1940 – 31 VII 1941, wstęp i red. nauk. J. Rabiński, Lublin – London 2017; *Dziennik czynności Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego*, t. 3: 1 VIII 1941 – 31 VII 1942, wstęp i red. nauk. J. Rabiński, Lublin – Warszawa – London 2022; *Dziennik czynności Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego*, t. 4: 1 VIII 1942 – 5 VII 1943, wstęp i red. nauk. J. Rabiński, Lublin – London 2024.

⁴ W.K. Roman, *Archiwa Polskich Sił Zbrojnych...*, s. 67.

⁵ Szerzej na temat organizacji PSZ zob. m.in.: *Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 2: *Kampanie na obczyźnie*, cz. 2, Londyn 1975; J. Smoliński, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1997; J. Zuziak, *Wojsko Polskie we Francji 1939–1940. Organizacja i działania bojowe*, Warszawa 2013.

⁶ Na temat działalności Biura Historycznego Lotnictwa szerzej zob.: K. Kierepka, *Służba archiwalna Polskich Sił Powietrznych w latach II wojny światowej*, „Przegląd Archiwalno-Historyczny” 2021, t. 8, s. 139–163.

⁷ W.K. Roman, *Archiwa Polskich Sił Zbrojnych...*, s. 66–67.

wojskowych wiele komórek mających na celu zabezpieczenie dokumentacji, które nie zawsze miały zapewnione odpowiednie – na miarę wojny – warunki do wykonywania swoich obowiązków”⁸.

Dokumenty oraz artefakty przechowywane w ww. jednostkach archiwalnych na podstawie wspomnianych aktów normatywnych miały być przekazywane do Instytutu Historycznego, który od 1946 r. mieścił się w kamienicy zlokalizowanej w środkowej części Londynu przy 20 Prince’s Gate w dzielnicy South Kensington⁹. Na przykład zbiory z Archiwum i Muzeum nr 1 i 2 po dotarciu do Wielkiej Brytanii przez krótki czas znajdowały się w Archiwum i Muzeum Sił Zbrojnych w Gask, a następnie w 1947 r. trafiły do Instytutu Historycznego (część akt, głównie relacje obywateli polskich z pobytu w ZSRS w latach 1939–1941, ze względów bezpieczeństwa została zdeponowana przez gen. dyw. Władysława Andersa w Instytucie Hoovera Uniwersytetu Stanforda w Kalifornii)¹⁰.

W 1965 r. doszło do zmian organizacyjnych w miejscu przechowywania kronik oddziałowych. Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego połączono z Polskim Ośrodkiem Naukowym, w wyniku czego nastąpiła zmiana nazwy na obowiązującą do dziś – Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego. Do Instytutu nadal docierały dokumenty oraz artefakty związane nie tylko z PSZ, lecz także z szeroką działalnością polskich władz cywilnych na uchodźstwie. Do wiktoriańskiego budynku z widokiem na londyński Hyde Park przy Princes Gate przekazywane były kolekcje osobowe i rzeczowe, spuścizny osób prywatnych i organizacji emigracyjnych. Obecnie zasób archiwalny, liczący około 2 km bieżących akt, został podzielony na zespoły:

- A. (numeracja arabska) – Dokumenty cywilnych urzędów rządowych (1919–1991),
- A. (numeracja rzymska) – Polskie Siły Zbrojne,
- B. – Maszynopisy, rękopisy i relacje (1939),
- C. – Oddziałowe kroniki i dzienniki działań,
- KOL. – Kolekcje osobowe i organizacji na uchodźstwie,
- LOT.A. – Polskie Siły Powietrzne (1938–1947),
- MAR.A. – Polska Marynarka Wojenna (1925–1947),
- PISM. – Wykaz poległych i zmarłych żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na obczyźnie w latach 1939–1946,
- PRM. – Akta Prezydium Rady Ministrów (1939–1991),
- R. – Rozkazy dzienne¹¹.

Przedmioty muzealne związane z funkcjonowaniem polskiego wojska, głównie wytworzone w ramach PSZ i władz cywilnych, znajdują się z kolei w muzeum IPMS.

Powstanie kronik oddziałowych PSZ

Znajdujący się w zbiorach IPMS i wymieniony powyżej zespół C. (Oddziałowe kroniki i dzienniki działań) składa się z 865 jednostek inwentarzowych. W związku z tematem niniejszej publikacji należy odpowiedzieć na pytanie, dlaczego i w jaki

⁸ *Ibidem*, s. 51.

⁹ *Instytut Polski i Muzeum imienia generała Sikorskiego*, Londyn 1966, s. 38.

¹⁰ K. Kierepka, *Wybrane instrukcje archiwalno-kronikarskie tzw. Armii Andersa*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2022, t. 111, s. 298.

¹¹ Polish Institute and Sikorski Museum, <https://pism.org.uk/zasoby-archiwalne-online/?lang=pl>, dostęp 8 XI 2023 r.

sposób powstały kroniki jednostek PSZ? Na wstępie trzeba podkreślić, że nie każdy oddział wojska polskiego poza granicami kraju takową posiadał. Powodów tego stanu rzeczy jest kilka – nie wszystkie jednostki miały obowiązek jej prowadzenia, a kroniki innych zaginęły lub uległy zniszczeniu.

Powstawanie kronik oddziałowych regulowały rozkazy dowództwa PSZ. Z racji tego, że początki 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców sięgają okresu funkcjonowania PSZ w ZSRS (lata 1941–1942), a do 1947 r. – jak już zostało nadmienione – batalion wchodził w skład najpierw APW, a następnie 2. Korpusu, oraz ze względu na ograniczenia objętościowe niniejszego artykułu, zostaną w nim omówione tylko regulacje i sposoby powstawania kronik w tych formacjach, będących ważną częścią PSZ. Ponadto – co warto podkreślić – na ich czele w różnym okresie stała ta sama osoba, a mianowicie gen. dyw. Władysław Anders.

Generał, będący od 10 sierpnia 1941 r. dowódcą PSZ w ZSRS, 16 grudnia tego roku wydał rozkaz regulujący gromadzenie zasobu archiwalnego polskiej armii stacjonującej w Związku Sowieckim. Dokument normował sposoby prowadzenia kronik w dywizjach, pułkach i batalionach. Miały one w przyszłości posłużyć do odtworzenia historii PSZ w ZSRS z lat 1941–1942. Według rozkazu dowódca dywizji był zobowiązany do wyznaczenia kronikarzy dywizyjnych spośród oficerów mających odpowiednie kwalifikacje (należało podać podstawowe dane osobowe oraz zawód cywilny w przypadku oficerów rezerwy). Odpowiadali oni przede wszystkim za właściwy stan prac kronikarskich we wchodzących w skład dywizji pułkach i batalionach, przekazywali informacje do Referatu Historycznego powołanego przy dowództwie PSZ w ZSRS o zmianach na stanowiskach kronikarskich w niższych jednostkach (funkcje te mieli pełnić adiutanci) oraz przesyłali sprawozdania do referatu. Ponadto kronikarze dywizyjni wykonywali prace *stricte* archiwalne, ponieważ porządkowali akta spraw załatwionych, a następnie przekazywali je do Referatu Historycznego¹².

Na podstawie rozkazu gen. Andersa w poszczególnych jednostkach PSZ w ZSRS ogłaszane były rozkazy wykonawcze. Na przykład dowódca 5. Dywizji Piechoty, wchodzącej w skład polskiej armii w Związku Sowieckim, tego typu polecenie wydał 30 grudnia 1941 r. Nakazał on, aby kroniki dywizji oraz wchodzących w jej skład jednostek były oficjalnie sporządzane od 1 stycznia 1942 r. Należy jednak podkreślić, że w niektórych oddziałach i pododdziałach tworzono je już wcześniej. Dowódca 5. DP osoby odpowiedzialne za przygotowywanie kronik obligował również do opracowywania oraz przesyłania sprawozdań z prowadzonych prac. Do rozkazu z 30 grudnia 1941 r. dołączone były cztery załączniki (zachowały się jedynie trzy): „Instrukcja dla kronikarzy pułkowych i baonowych 5. DP”, „Uwagi do instrukcji dla kronikarzy” oraz „Jak prowadzić dzienniczki? Wskazówki Referatu Historycznego”. Najistotniejszy był pierwszy, który zawierał zbiór wytycznych na temat charakteru wpisów do kronik. Miały być one przede wszystkim apolityczne. Nie wolno było tworzyć opisów nacechowanych emocjonalnie, zawierających informacje poufne, krytykę lub zbyt nie pochwały przełożonych. Należało je przygotowywać w tym samym dniu co opisywane wydarzenia. Zalecano szczegółowo przedstawiać momenty uroczyste lub przełomowe w funkcjonowaniu danej jednostki, dołączając do tego ilustracje, rysunki lub zdjęcia, które powinny charakteryzować się dużą wartością artystyczną. W kronikach mogły

¹² K. Kierepka, *Wybrane instrukcje archiwalno-kronikarskie...*, s. 298–299.

znajdować się też teksty piosenek i dowcipy, a także wpisy ukazujące epizody z życia codziennego danej jednostki, fakty, ale nie plotki czy wymyślone historyjki¹³.

Należy podkreślić, że powstanie kronik jednostek PSZ w ZSRS było ogromnym osiągnięciem, mając na względzie to, w jak trudnych warunkach formowało się wojsko na „niehumanitarnej ziemi”. Brakowało żywności, lekarstw, umundurowania, kwater oraz papieru. Wobec niewywiązywania się władz sowieckich z przyjętych zobowiązań polskie dowództwo w pierwszej kolejności musiało rozwiązać wiele istotnych problemów. Jednak mimo tak niesprzyjających okoliczności w zasobach IPMS znalazło się ostatecznie sporo kronik oddziałów i pododdziałów PSZ w ZSRS z lat 1941–1942. Wieloletni badacz tematyki PSZ Andrzej Suchcitz stwierdził: „Kroniki oddziałowe z okresu PSZ w ZSRS są wstrząsającym dokumentem tak trudności bytowych, w których znajdował się żołnierz polski, niedawny łagiernik, jak i stanowią dokument heroicznego procesu dramatycznego przechodzenia od stanu zbiorowiska mizernych, wynędzniałych łagierników po wyszkolone, prężne wojsko. Dzięki tym zapisom o kronikarskiej preferencji zawdzięczamy wiedzę o ogromie wysiłku i dyscypliny włożonej w to, by formacja wojskowa powstała; uzmysławiają one również, jakim kosztem to osiągnięto!”¹⁴.

W 1942 r. w ramach dwóch ewakuacji PSZ w ZSRS trafiły na Środkowy Wschód i weszły wraz z innymi jednostkami wojskowymi w skład utworzonej rozkazem z 12 września 1942 r. Armii Polskiej na Wschodzie. Polskie wojsko pod brytyjskim dowództwem stacjonowało na tym terenie w strukturach różnych organizacji do 1947 r. Na przełomie 1943/1944 r. wydzielony ze struktur APW 2. Korpus został przerzucony do Włoch, gdzie w latach 1944–1945 wziął udział w walkach z Niemcami. Zmagania te zostały opisane na łamach wielu przechowywanych obecnie w IPMS kronik i dzienników działań oddziałów oraz pododdziałów.

Sporządzanie ww. materiałów w omawianym okresie oczywiście regulowały rozkazy wojskowe. 20 lutego 1943 r. gen. Anders (jako dowódca APW) wydał dokument zatytułowany „Organizacja pracy kronikarsko-historycznej i archiwalnej Armii Polskiej na Wschodzie”, który zawierał załącznik pt. „Instrukcja dla kronikarzy oddziałowych”. Dokumenty te stanowiły, że w wielkich jednostkach to dowódcy poszczególnych oddziałów wyznaczają oficerów odpowiedzialnych w swoich sztabach za prowadzenie kronik. Miały być one sporządzane w jednostkach od batalionu wzwyż oraz w samodzielnych oddziałach, zakładach wojskowych itp. Do ich tworzenia należało delegować mających odpowiednie kwalifikacje oficerów, podoficerów lub ochotniczki Pomocniczej Wojskowej Służby Kobiet. Osoby te odpowiadały też za przesyłanie do archiwum APW źródeł o wartości historycznej. W związku z tym były zobowiązane do zbierania i ewentualnego uzupełniania materiałów, które w przyszłości mogły być wykorzystane do badań historycznych nad dziejami PSZ. Kontrolę nad ich pracami mieli prowadzić kronikarze dywizyjni¹⁵.

W rozkazie z 20 lutego 1943 r. gen. Anders nakazywał również jednostkom, które wezmą udział w operacjach wojennych, prowadzenie dzienników działań. Ich celem – jak wynika z ustaleń Klaudii Kierepki – było „dostarczanie informacji niezbędnych do opracowywania historii działań wojennych, roli poszczególnych jednostek w walkach

¹³ *Ibidem*, s. 300.

¹⁴ A. Suchcitz, *Archiwa Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego jako źródło do opracowania monografii i biografii*, „Bibliotekarz Podlaski” 2020, t. 3, s. 62.

¹⁵ K. Kierepka, *Wybrane instrukcje archiwalno-kronikarskie...*, s. 301–303.

oraz poświadczenie prawa walczących żołnierzy lub ich rodzin do odznaczeń czy uposażeń pieniężnych z racji udziału w kampaniach wojennych (w przypadku, gdy inna dokumentacja nie została zachowana)¹⁶. Ogólnie należy stwierdzić, że w dziennikach działań znajdują się rozkazy oraz informacje o ruchach oddziałów i pododdziałów, prowadzonych działaniach wojennych czy wynikach walk. Dzienniki pozwalają szczegółowo odtworzyć szlak bojowy danej jednostki, który tam jest o wiele dokładniej opisany niż w kronice oddziałowej.

Jak już zostało nadmienione, przywołane powyżej rozkazy regulujące powstawanie kronik jednostek PSZ były jednymi z wielu w tej materii, jakie wydano w latach 1939–1947. Ich wspólnym założeniem było zebranie i przygotowanie materiałów, które w przyszłości miały służyć odtworzeniu szlaków żołnierzy PSZ w okresie II wojny światowej i pierwszych latach powojennych.

Historia 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców

Przed przedstawieniem kroniki będącej przedmiotem zainteresowania niniejszego artykułu warto jeszcze w ogólnym zarysie przybliżyć, dla lepszego jej poznania, historię 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców. Jego początki sięgają powstania na terenie Związku Sowieckiego polskiej armii w drugiej połowie 1941 r. Na mocy układu Sikorski–Majski z 30 lipca tego roku oraz polsko-sowieckiej umowy wojskowej z 14 sierpnia zostały utworzone Polskie Siły Zbrojne w ZSRR pod dowództwem gen. dyw. Władysława Andersa. Armia według przyjętej struktury organizacyjnej składała się m.in. z dwóch wielkich jednostek piechoty. Jedną z nich była formowana w Tatiszczewie wspomniana już 5. DP, na czele której stanął gen. bryg. Mieczysław Boruta-Spiechowicz. Trzon dywizji stanowiły – zgodnie z sowieckimi etatami wojennymi – trzy pułki piechoty o numerach 13. 14. i 15. Oficjalne ich utworzenie regulował rozkaz gen. Boruty-Spiechowicza z 13 września 1941 r.¹⁷

13. Wileński Batalion Strzelców nawiązywał tradycjami historycznymi i powstał na bazie pierwszego z ww. pułków piechoty. Do formowanego w Tatiszczewie trzybatalionowego 13. pułku piechoty trafiali jako ochotnicy i poborowi byli zesłańcy, więźniowie oraz jeńcy wojenni przetrzymywani w obozach rozlokowanych na terenie całego Związku Sowieckiego. Wstępowanie w szeregi polskiego wojska było dla nich ogromnym przeżyciem i dawało nadzieję na lepszą przyszłość, ratowało przed głodem, chorobami, śmiercią. Wielu z nich jesienią 1941 r. rozpoczęło kilkuletnią służbę wojskową w PSZ, kontynuowaną w późniejszych latach w 13. Wileńskim Batalionie Strzelców.

Zgodnie z ogłoszonym 19 września 1941 r. pierwszym rozkazem pułkowym, regulującym obsadę personalną, dowódcą 13. pułku został ppłk Nikodem Sulik. Z każdym kolejnym tygodniem do miejsca stacjonowania jednostki przybywali nowi ochotnicy i już pod koniec października zostały osiągnięte pełne stany etatowe. W związku z tą sytuacją dowódca oraz kadra oficerska stanęła przed wyzwaniem zapewnienia wycieńczonym pracą, schorowanym, niedożywionym żołnierzom odpowiednich warunków do pełnienia codziennej służby wojskowej. Jednakże od samego początku formowania omawianego pułku brakowało umundurowania (głównie butów), uzbrojenia,

¹⁶ *Ibidem*, s. 303–304.

¹⁷ Z. Wawer, *Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941–1942*, Warszawa 2012, s. 345–346.

ogrzewanych kwater. Strona sowiecka nie wywiązywała się z obowiązku dostarczania niezbędnego zaopatrzenia, co rzutowało na prowadzenie procesu organizacyjnego w pułku, a także niepokojąco rokowało w obliczu rozpoczynającej się zimy. Dokuczliwy był zwłaszcza brak odpowiedniej liczby pomieszczeń do kwaterowania. Dlatego 1 października 1941 r. dowództwo zarządziło budowę ziemianek. Do 10 grudnia 1941 r. powstało ich ponad sto. W tym samym miesiącu rozpoczęły się także dostawy umundurowania zimowego z Wielkiej Brytanii. Żołnierze 13. pułku piechoty zaprezentowali się w nim 14 grudnia 1941 r. przed Naczelnym Wodzem gen. Sikorskim podczas przeglądu i defilady w Tatiszczewie¹⁸.

Przyjazd Naczelnego Wodza do ZSRS pod koniec 1941 r. związany był z poprawą ogólnej sytuacji polskiego wojska. W wyniku rozmów doszło do przesunięcia armii na południe Związku Sowieckiego – do republik środkowoazjatyckich, czyli Uzbekistanu, Kazachstanu i Kirgizji. 13. pułk piechoty w dniach 15–21 stycznia 1942 r. został przetransportowany koleją z Tatiszczewa w rejon Dżałał-Abad w Kirgizji. Nowym miejscem jego stacjonowania była wieś Błagowieszczenka, gdzie panowały wysokie temperatury, co skutkowało rozprzestrzenianiem się wielu chorób zakaźnych. Mimo trudnych warunków kwaterunkowych w oddziale prowadzono szkolenie wojskowe. Ponadto do Błagowieszczenki przybywała po pomoc ludność cywilna, w większości kobiety oraz dzieci. Żołnierze dzielili się z potrzebującymi tym, co mieli, głównie tak potrzebną żywnością¹⁹.

W Błagowieszczence 24 marca 1942 r. doszło do zmiany dowódcy 13. pułku. Sulika, awansowanego przez Naczelnego Wodza 15 grudnia 1941 r. do stopnia pułkownika, zastąpił ppłk Wincenty Powichrowski. Najważniejsze zadanie, przed jakim stanął podpułkownik, przypadło na okres lipiec–sierpień 1942 r. W związku z polsko-sowiecko-brytyjskimi ustaleniami w tym okresie nastąpiła bowiem druga ewakuacja PSZ w ZSRS (pierwsza miała miejsce w marcu i kwietniu 1942 r.) na Środkowy Wschód, która objęła również 13. pułk. Żołnierze 7 sierpnia opuścili Błagowieszczenkę transportem kolejowym nr 542 i odjechali do Bazy Ewakuacyjnej w Krasnowodzku. Stamtąd na statku o znamiennej nazwie „Beria” opuścili Związek Sowiecki i przez Morze Kaspijskie dotarli do portu w Pahlavi w Iranie. Łącznie z ZSRS wyjechało 99 oficerów oraz 1898 podoficerów i szeregowych pułku²⁰.

Pod koniec sierpnia 1942 r. – po krótkim odpoczynku w Pahlavi – jednostka została przeniesiona do garnizonu w Khanaqin w Iraku. W związku z powstaniem APW pod dowództwem gen. Andersa doszło do kilku przekształceń organizacyjnych, które miały na celu wprowadzenie brytyjskich etatów wojskowych w polskich jednostkach. Zmiany objęły również 5. DP PSZ w ZSRS i wchodzące w jej skład pułki piechoty. Na podstawie rozkazu organizacyjnego z 21 października 1942 r. na bazie 13. pułku piechoty powołano dwa bataliony strzelców – 10. oraz 13. Drugi z nich wszedł w skład 4. Brygady Strzel-

¹⁸ A. Kolator, *Z pamiętnika kpt. Alfreda Kolatora* [w:] *Armia Polska w ZSRR 1941–1942. Organizacja Armii Polskiej w ZSRR 1941–1942. Wybór źródeł*, t. 1, wybór i oprac. B. Polak, M. Polak, Leszno 2006, s. 153–154; Z. Wawer, *5 Dywizja Piechoty w ZSRR 1941–1942* [w:] *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947. Zarys dziejów*, red. A. Suchcitz, Londyn 2012, s. 10; W. Grobelski, *General brygady Ludwik Mieczysław Boruta-Spiechowicz (1894–1985)*, Warszawa 2010, s. 212–214.

¹⁹ Z. Wawer, *Armia generała Władysława Andersa...*, s. 358–359.

²⁰ T. Panecki, *5 Kresowa Dywizja Piechoty* [w:] *5 Dywizja Piechoty w dziejach oręża polskiego*, red. E. Kospath-Pawłowski *et al.*, Pruszków 1997, s. 112; Z. Wawer, *5 Kresowa Dywizja Piechoty na Bliskim i Środkowym Wschodzie wrzesień 1942 – styczeń 1944* [w:] *5 Kresowa Dywizja Piechoty...*, s. 69–70.

**Pierwszy dowódca 13. pułku piechoty, następnie dowódca
5. Kresowej Dywizji Piechoty gen. Nikodem Sulik, b.d. NAC**

**Alarm ćwiczebny w obozie oddziałów 5. Dywizji Piechoty, 1941/1942 r.
AIPN, 2602/1556**

ców 5. DP APW²¹. Na czele brygady do grudnia 1942 r. stał dotychczasowy dowódca 13. pułku ppłk Powichrowski. Natomiast nowym dowódcą 13. batalionu strzelców został mjr Władysław Kamiński – były oficer omawianego pułku²².

W szeregach nowo powstałego batalionu tylko część żołnierzy z rozwiązanego 13. pułku rozpoczęła służbę, a pozostali zasilili inne jednostki. Żołnierze 13. batalionu strzelców w ciągu niespełna roku po raz kolejny znaleźli się w nowej sytuacji. Najważniejsze dla nich było opuszczenie Związku Sowieckiego, gdzie doświadczyli wielu tragicznych chwil. Na Środkowym Wschodzie mogli wreszcie poczuć upragnioną wolność i mieć nadzieję na lepszą przyszłość. Jednak początki stacjonowania w nowym miejscu nie należały do łatwych. W Iraku panowały wysokie temperatury, co sprzyjało rozwojowi chorób zakaźnych, m.in. malarii czy czerwonki. W związku z tym personel medyczny zarówno batalionu, jak i brygady oraz dywizji miał dużo pracy, aby opanować ogniska epidemii oraz poprawić ogólny stan żołnierzy po dewastujących ich zdrowie przeżyciach w ZSRS²³. Mimo wielu trudności organizowano i prowadzono liczne zajęcia szkoleniowe, których celem było jak najszybsze osiągnięcie zdolności bojowej przez 13. batalion.

To zadanie okazało się trudne do zrealizowania nie tylko dla batalionu, lecz także dla 5. DP oraz całej APW. Jeden z najważniejszych powodów tego niepowodzenia związany był z brakami kadrowymi w jednostkach. Do obsadzenia wszystkich stanowisk w APW przewidzianych brytyjskimi etatami wojskowymi na przełomie 1942 i 1943 r. brakowało kilku tysięcy żołnierzy²⁴. W związku z tym polskie dowództwo w porozumieniu ze stroną brytyjską wprowadziło zmiany organizacyjne, które objęły również 5. DP, w tym 13. batalion strzelców. Na podstawie rozkazu z 11 marca 1943 r. dywizja składała się z 5. (powstała z połączenia 3. i 4. Brygady Strzelców) oraz 6. Brygady Piechoty. Zreorganizowano też omawiany 13. batalion, w skład którego włączono 10. batalion strzelców i podporządkowano go dowódcy 5. Brygady Piechoty – płk. Józefowi Gizie. Na czele batalionu nadal pozostawał mjr (od 1944 r. ppłk) Kamiński²⁵.

Kolejnym ważnym rozkazem dowództwa APW z pierwszej połowy marca 1943 r. jednostkom 5. DP nadano szczególne nazwy związane z Kresami Wschodnimi. Według tego dokumentu dywizja stała się 5. Kresową Dywizją Piechoty, a wchodzące w jej skład dwie brygady strzelców zmieniły nazwy: 5. Brygada Piechoty na 5. Wileńska Brygada Piechoty, a 6. Brygada Piechoty na 6. Lwowska Brygada Piechoty. W odniesieniu do tego rozkazu wszystkie jednostki wchodzące w skład 5. Brygady Piechoty również przyjęły „wileńskie” nazwy wyróżniające. Od marca 1943 r. 13. batalion strzelców oficjalnie nosił już nazwę: 13. Wileński Batalion Strzelców²⁶.

²¹ Drugą z brygad, jaka weszła w skład 5. Dywizji Piechoty, była 3. Brygada Strzelców pod dowództwem płk. dypl. Jerzego Grobickiego. Zob. B. Janczak, *General bryg. Jerzy Grobicki (1891–1972) – niepokorny kawalerzysta, ocalony od zagłady katyńskiej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2014, t. 37, s. 29.

²² Z. Wawer, *5 Kresowa Dywizja Piechoty na Bliskim i Środkowym Wschodzie...*, s. 70, 86.

²³ Szerzej na temat sytuacji zdrowotnej zob. m.in.: T. Brzeziński, *Służba zdrowia Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1946. Z Armią Andersa z ZSRR ku Polsce*, Wrocław 2008.

²⁴ B. Janczak, *Armia Polska na Wschodzie (1942–1943). Powstanie, organizacja, wyszkolenie* [w:] *Studia z dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1947)*, red. P. Chmielowiec, K. Tochman, Rzeszów – Warszawa 2019, s. 120.

²⁵ Z. Wawer, *5 Kresowa Dywizja Piechoty na Bliskim i Środkowym Wschodzie...*, s. 86–88.

²⁶ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (dalej: IPMS), A.XII.28/5, Depesza ze Sztabu Naczelnego Wodza z 10 III 1943 r.; IPMS, A.VIII.8/19, Dowództwo Armii Polskiej na Wschodzie, Rozkaz tajny nr 10 z 15 X 1943 r.

W garnizonie Khanaqin wileński batalion stacjonował do początków kwietnia 1943 r. W związku z kolejnymi zmianami organizacyjnymi w APW oddział pod koniec pierwszej dekady kwietnia 1943 r. wraz z 5. KDP został przetransportowany do nowego miejsca postoju w rejonie Kirkuku w północnym Iraku. Tam żołnierze doczekali się następnej reorganizacji. Na podstawie rozkazu Naczelnego Wodza z 21 lipca 1943 r. na początku drugiej połowy 1943 r. ze struktur APW został wyodrębniony 2. Korpus Polski. W jego składzie znalazła się 5. KDP, w tym również 13. Wileński Batalion Strzelców. Utworzenie 2. Korpusu było związane z alianckimi planami zaangażowania polskich żołnierzy do walk przeciwko wojskom niemieckim w Europie, dlatego jednostki korpusu we wrześniu 1943 r. przetransportowano do Palestyny. Wileński batalion został rozlokowany w rejonie Mughazi-Nuseirat. Ponadto w tym czasie doszło do zmiany dowódcy 5. Wileńskiej Brygady Piechoty: płk. Gizę zastąpił na stanowisku płk Wincenty Kurek²⁷.

13. Wileński Batalion Strzelców w Mughazi-Nuseirat stacjonował do stycznia 1944 r. Z uwagi na rozkazy dotyczące przetransportowania 2. Korpusu do Włoch wchodzące w jego skład oddziały i pododdziały przewieziono do obozu wojskowego w Quassasin w Egipcie. Tam żołnierze batalionu otrzymali uzbrojenie oraz wyposażenie²⁸. W nowym miejscu postoju oddział przebywał przez niespełna miesiąc. Zgodnie z rozkazami dowództwa 2. Korpusu w dniach od 17 do 28 lutego 1944 r. 13. Wileński Batalion Strzelców, składający się z dowództwa, czterech kompanii strzeleckich (każda złożona z dowództwa i trzech plutonów strzeleckich) oraz kompanii dowodzenia, wraz z innymi jednostkami 5. Wileńskiej Brygady Piechoty został przewieziony transportem morskim do miasta Taranto w południowych Włoszech²⁹. Po kilku latach polscy żołnierze powrócili do Europy.

Po przybyciu na Półwysep Apeniński i przejściu procesu aklimatyzacji 13. Wileński Batalion Strzelców od 23 marca do 5 kwietnia 1944 r. znajdował się na linii frontu nad rzeką Sangro, zastępując marokańską 2. DP. Po wycofaniu z zajmowanych pozycji żołnierze batalionu przygotowywali się do walk o Monte Cassino (11–19 maja 1944 r.). Zadaniem wileńskiego batalionu było zajęcie wraz z pozostałymi jednostkami 5. Wileńskiej Brygady Piechoty północnej części wzgórza „Widmo”, a następnie głównych celów natarcia – wzgórz 575 oraz „San Angelo”³⁰.

Podczas kilkudniowych majowych walk o Monte Cassino 13. Wileński Batalion Strzelców, zwłaszcza w trakcie dwóch natarć na ww. wzgórze (12 i 17 maja 1944 r.), poniósł duże straty. 17 maja 1944 r. w czasie drugiego ataku zginął dowódca batalionu ppłk Kamiński oraz p.o. dowódcy po jego śmierci – mjr Jan Żychoń (wcześniej zastępca dowódcy batalionu). Na czele oddziału do 23 maja 1944 r. stał dotychczasowy dowódca 2. kompanii strzeleckiej kpt. Marcelian Czechowski. Następnego dnia dowodzenie jednostką objął mjr/ppłk dypl. Waław Jacyna. Łącznie w czasie walk o Monte Cassino zginęło ośmiu oficerów, 26 podoficerów i 43 szeregowych batalionu³¹.

²⁷ Z. Wawer, *5 Kresowa Dywizja Piechoty na Bliskim i Środkowym Wschodzie...*, s. 89, 99–102.

²⁸ J. Żak, *Nie walczyli dla siebie. Powojenna odyseja 2. Korpusu Polskiego*, Warszawa 2014, s. 40–41.

²⁹ Z. Wawer, *5 Kresowa Dywizja Piechoty na Bliskim i Środkowym Wschodzie...*, s. 109–110; *idem*, *Działania 5 Kresowej Dywizji Piechoty w bitwie o Monte Cassino* [w:] *5 Kresowa Dywizja Piechoty...*, s. 117.

³⁰ J. Żak, *Nie walczyli dla siebie...*, s. 46–49.

³¹ Z. Wawer, *Monte Cassino. Walki 2 Korpusu Polskiego*, Warszawa 2019, s. 368–371. 17 V 1944 r. w trakcie natarcia zginął również dowódca 5. Wileńskiej Brygady Piechoty płk Wincenty Kurek.

13. Wileński Batalion Strzelców wziął następnie udział w bitwie o Ankonę (18 czerwca – 18 lipca 1944 r.). Żołnierze walczyli m.in. o Santa Margherita, Cura Nuova, Palazzo Simonetti, San Paterniano, Monte della Crescia. W trakcie starć poległo trzech oficerów i 22 podoficerów oraz szeregowych, a rannych zostało dwóch oficerów oraz 42 podoficerów i szeregowych batalionu³².

Po zajęciu Ankony przez 2. Korpus oraz krótkim wypoczynku 13. Wileński Batalion Strzelców prowadził działania pościgowe za wycofującymi się niemieckimi jednostkami. W sierpniu 1944 r. walczył m.in. o Montoris, Monterado, Pilone, wzgórze Badia. W tym okresie nastąpiła zmiana dowódcy oddziału. Podpułkownika Jacynę 8 sierpnia 1944 r. zastąpił mjr Jan Dragan, który pozostawał na tym stanowisku do 5 października 1944 r., po czym na jego miejsce przyszedł kpt./mjr Klemens Kowalczyński. Pod nowym dowództwem żołnierze wileńskiego batalionu prowadzili od 13 października 1944 r. (po miesięcznej przerwie na odpoczynek) działania bojowe w Apeninach, w rejonie Galeaty. 18 października, w trakcie walk o Santa Sofię, położoną na południe od Galeaty, ranny został dowódca jednostki. Na stanowisku do 5 grudnia 1944 r. zastępował go mjr dypl. Edmund Różycki. W tym czasie do 18 listopada 1944 r. batalion toczył boje m.in. o Marsignano, Monte Testa, Monte della Birra, po czym odszedł wraz z całą 5. KDP na odpoczynek³³.

Na początku grudnia 1944 r. do 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców powrócił awansowany do stopnia majora Kowalczyński. Pod jego dowództwem od grudnia 1944 r. do początków kwietnia 1945 r. batalion wraz z innymi polskimi jednostkami prowadził działania obronne nad rzeką Senio, w rejonie Riolo dei Bagni–Cufiano. W pierwszych dniach kwietnia 1945 r. – po otrzymaniu uzupełnień – wileński batalion wraz z 2. Brygadą Pancerną i Pułkiem Ułanów Karpackich został włączony w skład Zgrupowania „Rak” pod dowództwem gen. bryg. Bronisława Rakowskiego i wziął udział w bitwie o Bolonię (9–21 kwietnia 1945 r.). Żołnierze batalionu walczyli m.in. o Sasso Morelli i Giordio oraz zdobyli przyczółki na rzekach Sillaro i Gaiana³⁴. Po zajęciu 21 kwietnia 1945 r. Bolonii przez jednostki 2. Korpusu żołnierze 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców zakończyli swój szlak bojowy. Łącznie w trakcie walk zginęło 240 żołnierzy, a 495 zostało rannych. Za udział w kampanii włoskiej 1944–1945 trzech żołnierzy zostało odznaczonych Krzyżem Złotym Orderu Wojennego *Virtuti Militari* IV klasy, 52 Krzyżem Srebrnym Orderu Wojennego *Virtuti Militari* V klasy, a 570 Krzyżami Walecznych³⁵.

Po zakończeniu działań zbrojnych we Włoszech dla żołnierzy 2. Korpusu, w tym również 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców, nastał trudny czas. W wyniku sytuacji politycznej Polska została podporządkowana Związkowi Sowieckiemu. Większość żołnierzy PSZ nie zamierzała zatem wracać do kontrolowanego przez komunistów kraju,

---

Jego następcą został ppłk dypl. Feliks Henryk Machnowski. IPMS, Rozkazy dzienne, R.708, Dowództwo 5. Wileńskiej Brygady Piechoty, Rozkaz nr 34 z 25 V 1944 r., b.p.

³² Na temat udziału 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców w bitwie o Ankonę szerzej zob. m.in.: IPMS, Polskie Siły Zbrojne, A.XI.41/5, Józef Bujnowski, Przebieg działań bojowych 13 B.S. Część II. Pościg w walkach o Ankonę, 1944 [r.], k. 1–13.

³³ IPMS, Polskie Siły Zbrojne, A.XI.41/2, 13. batalion strzelców. Ewidencja. Ranni. Polegli. Zmarli. Zaginieni. Niewola, b.p.; IPMS, Rozkazy dzienne, R.708, Dowództwo 5. Wileńskiej Brygady Piechoty, Rozkaz nr 53 z 11 IX 1944 r., b.p.

³⁴ IPMS, Oddziałowe Kroniki i Dzienniki Działań, C.129/II, Kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców, cz. II, k. 143–144.

³⁵ IPMS, Polskie Siły Zbrojne, A.XI.41/3, Ewidencja. Odznaczenia. Pochwały, b.p.

zwłaszcza ci z nich, którzy mieli w pamięci doświadczenia z „niełudzkiej ziemi” z lat 1939–1941³⁶. Dotyczyło to również żołnierzy wileńskiego batalionu. Większość z nich rozpoczęła powojenną służbę na Półwyspie Apenińskim.

Z Bolonii żołnierze 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców zostali przeniesieni do San Benedetto del Tronto nad Adriatykiem, gdzie pełnili służbę wartowniczą i garnizonową. Tam też doszło do zmiany dowódcy jednostki. Majora Kowalczyńskiego na stanowisku zastąpił ppłk dypl. Olgierd Jaskold-Gabszewicz. Pod dowództwem podpułkownika w 1945 i 1946 r. żołnierze batalionu stacjonowali w różnych włoskich miastach, m.in. w Tortoreto Lido, Ferrarze, Imoli, Padwie, Rovigo, Bolonii i Neapolu. 10 kwietnia 1946 r. nastąpiła kolejna już zmiana w dowództwie oddziału. W miejsce ppłk. Jaskolda-Gabszewicza wyznaczono mjr. Józefa Cwiąkałskiego. Był on ostatnim dowódcą jednostki³⁷.

Pod jego zwierzchnictwem wileński batalion w drugiej połowie września 1946 r. opuścił Włochy i transportem morskim – zgodnie z rozkazami polskiego i brytyjskiego dowództwa wojskowego dotyczącymi demobilizacji PSZ – dotarł do Wielkiej Brytanii. Żołnierze zostali początkowo rozmieszczeni w obozie Kingwood Common, zlokalizowanym na północ od miasta Reading, w lutym 1946 r. przeniesieni do Easthampstead Park koło Wokingham (hrabstwo Berkshire), a następnie do Stanton Harcourt. W grudniu 1946 r. oddział włączono w struktury Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia oraz przemianowano na 13. Batalion Strzelców PKPR. W tym okresie w rozkazach przestano używać określenia „Wileński”. W kwietniu 1947 r. w związku ze zmianami organizacyjnymi i demobilizacją batalion wraz z dwiema innymi jednostkami został włączony do 513. Oddziału PKPR, na czele którego stał mjr Cwiąkałski. Jesienią 1947 r. jednostkę rozwiązano i w ten sposób zakończyła się kilkuletnia historia 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców³⁸.

Charakterystyka kroniki

Kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców w 1983 r. została zmicrofilmowana, w 2010 r. zeskanowana, a następnie udostępniona na stronie internetowej IPMS. W archiwum tej londyńskiej instytucji polonijnej znajduje się ona pod sygnaturą C.129 i jest podzielona na trzy części:

- C.129/I – obejmuje okres: 1941–czerwiec 1944,
- C.129/II – okres: wrzesień 1944–1947,
- C.129/III – zawiera materiały do kroniki.

Dzieje wileńskiego batalionu zostały opisane w dwóch zeszytach, gładkich zeszytach o wymiarach 26 × 20,5 cm każdy. Pierwszy (C.129/I, spaginowany) liczy 558 kart, w tym 555 zapisanych. Natomiast drugi (C.129/II, niepaginowany) liczy 388 kart, z czego część pustych (np. 145–150). Każdy z zeszytów oprawiono w twardą, wykonaną z czerwonej skóry okładkę. Na środku pierwszej z nich znajduje się sporządzony wielkimi literami

³⁶ Szerzej zob. m.in.: M. Nurek, *Gorycz zwycięstwa. Los Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie po II wojnie światowej 1945–1949*, Gdańsk 2009.

³⁷ IPMS, Oddziałowe Kroniki i Dzienniki Działań, C.129/II, Kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców, cz. I, k. 158 i n.; IPMS, Rozkazy dzienne, R.709, Dowództwo 5. Wileńskiej Brygady Piechoty, Rozkaz nr 18 z 16 IV 1946 r., b.p.

³⁸ T. Kondracki, *5 Kresowa Dywizja Piechoty w Wielkiej Brytanii jesień 1946 – do końca akcji PKPR* [w:] *5 Kresowa Dywizja Piechoty...*, s. 617, 624, 632, 641.

metalowy napis „kronika”, pod nim wykonana także z metalu liczba 13, a pod spodem tłoczony napis: „Cz. I”. W prawym górnym rogu została umieszczona trójkątna blaszka z wygrawerowaną panoramą Jerozolimy, a w prawym dolnym rogu również trójkątna blaszka z wyrytym wielbłądem. Pośrodku okładki drugiego zeszytu widnieje prostokątna blaszka z dołączonymi po obu stronach ramionami przypominającymi krzyż maltański i wygrawerowanymi wersalikami napisem: „Kronika 13 Baonu Rysiów”. Pod nim zaś został wytłoczony napis: „Cz. II”. Całość okładki zdobi metalowa płaskorzeźba przedstawiająca wilczycę kapitoliną z umieszczonymi poniżej literami SPQR, oznaczającymi łacińską sentencję: „Senat i lud rzymski” (łac. Senatus Populusque Romanus). Materiały do kroniki znajdują się natomiast w zwykłej papierowej teczce i nie są spaginowane.

Kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców została sporządzona odręcznie. Warto w tym miejscu podkreślić, że część kronik przechowywanych w zbiorach IPMS napisano na maszynach, jak m.in. kronikę 3./14. Wielkopolskiej Brygady Piechoty (sygn. C.128) czy 7. Pułku Ułanów Lubelskich (C.849), co znacznie ułatwia ich odczytanie. Przeglądając treść kroniki wileńskiego batalionu, można zauważyć różne charaktery pisma, co świadczy, że w czasie jej tworzenia dochodziło do zmian kronikarzy. Używali oni granatowego, czarnego i czerwonego atramentu. Analizując kronikę, możemy stwierdzić, że kronikarze bardzo dużą wagę przywiązywali do estetyki i starannego, a przede wszystkim czytelnego zamieszczenia treści (np. w zeszycie drugim można w kilku miejscach dostrzec nakreślone ołówkiem linie przeznaczone do prostego wpisania tekstu). Jedyne na końcowych stronach zeszytu drugiego, na których zostały omówione wydarzenia z ostatnich tygodni istnienia 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców, tekst jest mniej wyraźny. Uogólniając, można ocenić, że kronika została napisana z ogromną starannością, dzięki czemu nie ma większych problemów z odczytaniem tekstu.

Należy jeszcze nadmienić, że niektóre wpisy specjalnie zdobiono, np. pierwsze słowa rozpoczynające nowe akapity czy wydarzenia warte podkreślenia były pisane większą czcionką, kolorowane lub zdobione niewielkim rysunkiem. Ten zabieg ułatwia czytelnikowi kroniki zapoznanie się z jej treścią, ponieważ poszczególne wpisy są wyraźniejsze. Kronikarz dawał w ten sposób do zrozumienia, że jakieś opisywane wydarzenie jest bardziej istotne i należy mu poświęcić większą uwagę. Jeśli chodzi o same wpisy do kronik, to na ogół trzymano się chronologii wydarzeń. Jedyne w kilku miejscach została ona zachwiana, np. w zeszycie pierwszym (C.129/I) na k. 308–310, kiedy najpierw wpisano rozkaz z 22 września 1943 r., a następnie z 10 września tego roku. Co ciekawe, przy niektórych zapisach poza datą pojawiają się również godziny (np. C.129/I, k. 341).

To, co stanowi o wyjątkowości kroniki wileńskiego batalionu, zwłaszcza na tle innych przechowywanych w IPMS, to ponad sto różnego rodzaju zamieszczonych na jej stronach rysunków i rycin. Tak duże ich nagromadzenie jest niespotykane, ponieważ w kronikach PSZ – o ile było to czynione – zamieszczano głównie fotografie. Rysunków i rycin planowano w kronice 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców zamieścić o wiele więcej – widoczne są pozostawione dla nich miejsca (np. w zeszycie pierwszym na k. 480 miał znaleźć się rysunek przedstawiający włoskie miasto Campobasso, a na k. 496 – Ankone). Jednak najczęściej wpisano na nich jedynie słowo „obraz” albo po prostu nie ma żadnej adnotacji. Takich miejsc najwięcej jest w zeszycie drugim. W kronice można również natrafić na niedokończone rysunki (np. C.129/I, k. 151, 400).

Na ogół rysunki i ryciny nie mają tytułów i są niepodpisane. Większość jest kolorowa, nieliczne – czarno-białe, wszystkie zazwyczaj obrazują dany fragment tekstu kroniki.

Na przykład w zeszycie pierwszym (C.129/I) na k. 43–44 kronikarz opisał wspomnianą wcześniej budowę ziemianek w grudniu 1941 r., a na k. 45 został zamieszczony kolorowy rysunek, który przedstawia dwie gotowe, pokryte śniegiem budowle na tle lasu – na pierwszym planie widać trzech (tylko dwóch jest umundurowanych) żołnierzy, którzy niosą drewno do budowy kolejnych ziemianek. Podobną pracę, ukazującą żołnierzy niosących drewno do budowy tego rodzaju schronień, możemy odnaleźć w tym samym zeszycie na k. 49. Czasami rysunki mają charakter humorystyczny. Poza nimi, a także rycinami i fotografiami, w kronice znajdują się również wykresy, tabele czy własnoręcznie sporządzane mapy oraz wklejone są wycinki prasowe czy rozkazy.

Przykładowe treści zawarte w kronice

Przechodząc do zawartości kroniki 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców, należy podkreślić, że wpisy w tego typu źródłach historycznych zazwyczaj mają charakter wybiórczy, aczkolwiek poprzez ich lekturę można uzyskać reprezentatywną całość³⁹. Twórcy kroniki wileńskiego batalionu włożyli bardzo dużo wysiłku, aby nie tylko zamieścić na jej kartach jak najwięcej informacji, lecz także opatrzyć je dłuższymi opisami czy odpowiednio zobrazować różnymi grafikami. Dzięki ogromowi pracy i ich zaangażowaniu nie znajdują się w niej jedynie podstawowe, lakoniczne wpisy. Taki sposób ich sporządzania także świadczy o wyjątkowości kroniki 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców.

Kronika batalionu nie rozpoczyna się od krótkiej historii powstania danej jednostki, co było nakazane przez przywołane powyżej instrukcje⁴⁰, a od dwóch stron zawierających refleksje na temat sytuacji obywateli polskich po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej 22 czerwca 1941 r. i powołania polskiej armii w ZSRS. W pierwszym akapicie znalazły się następujące słowa: „Gwałtowny zakręt historii. Podmuch dziejowych wypadków potężnym swym tchnieniem poruszył z martwoty duchy jeńców, internowanych, otworzył bramy czeluści więziennych, porwał wyroki śmierci skazanych Polaków. Istnienie setek tysięcy zamieni na nowe życie pełne ekstazy działania, trudów i zmagania”⁴¹.

Pierwszy datowany wpis w kronice pochodzi z 8 sierpnia 1941 r. i dotyczy przyjazdu Polskiej Misji Wojskowej do ZSRS na czele z gen. bryg. Zygmuntem Bohuszem-Szyszką, której celem było ustalenie szczegółów dotyczących powołania armii⁴². Następnie aż do karty 187 zostały opisane dzieje poprzednika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców (13. pułku piechoty) podczas stacjonowania w Związku Sowieckim w latach 1941–1942. W tej części kroniki zamieszczono m.in. informacje o sytuacji polskich żołnierzy w niewoli sowieckiej, np. w obozach w Griazowcu i Kozielsku II (wraz z interesującymi rysunkami przedstawiającymi te miejsca odosobnienia). Znajdują się w niej też fragmenty dotyczące postawy i czynności pierwszego dowódcy jednostki, który np. wraz z żołnierzami udawał się do lasu po drewno na budowę ziemianek. Można też natrafić na wiadomości o położeniu będącej pod opieką pułku ludności cywilnej czy o zwyczajach Uzbeków. Sporo miejsca w tej części z oczywistych względów poświęcono kwestiom

³⁹ A. Suchcitz, *Archiwa Instytutu Polskiego i Muzeum...*, s. 62.

⁴⁰ K. Kierepka, *Wybrane instrukcje archiwalno-kronikarskie...*, s. 302–303.

⁴¹ IPMS, Oddziałowe Kroniki i Dzienniki Działań, C.129/I, Kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców, cz. I, k. 3.

⁴² *Ibidem*, k. 6.

zdrowotnym żołnierzy. Ponadto cenna jest zamieszczona na k. 55 odręczna, kolorowa mapa, przedstawiająca trasę lotów, jakie odbył gen. Sikorski od 30 października 1941 r. do 6 stycznia 1942 r., a jednym z ważnych punktów podróży Naczelnego Wodza była wizytacja jednostek wchodzących w skład PSZ w ZSRS. 14 grudnia 1941 r. Naczelny Wódz przeprowadził inspekcję 13. pułku, która oczywiście została opisana na łamach kroniki⁴³. Co interesujące, podczas wizytacji gen. Sikorski złożył podpis pod ww. mapą.

Jak wspomniano na początku niniejszego artykułu, 13. Wileński Batalion Strzelców określany był mianem „Rysie”. W części kroniki z okresu stacjonowania w ZSRS znalazł się interesujący fragment wyjaśniający, skąd wzięło się to określenie: „»Ryś« – symbol pułku. Inne pułki wybrały sobie żbika i wilka. »Ryś« jest niezaprzeczeniem królewiczem polskich lasów. [...] Przyjmując za godło pułkowe rysia – każdy żołnierz musi – jeżeli tak można wyrazić się – nawrócić się do naturalnych cech, jakie ma w sobie ten przepiękny królewski okaz. Ma on przecież wszystko to, co powinno cechować żołnierza – żołnierza godnego tej nazwy. Ryś to nie kogut francuski, to nie swastyka, ryś to – to, co my pokażemy w walce z wrogiem i wszystkim tym, co się zwie Niemcami [*sic!*]. A więc jak ryś, tak i żołnierz polski będzie w walce bitny, zdecydowany, nieustępliwy, umiętny, wytrwały, zwinny, silny i »szlachetny« zarazem, bo takim jest ryś – królewicz polskich lasów”⁴⁴.

Od karty 187 do 209 zeszytu pierwszego (C.129/I) znajdują się wpisy dotyczące ewakuacji 13. pułku piechoty z ZSRS na Środkowy Wschód i przeniesienia do nowego miejsca stacjonowania w Khanaqin w Iraku. Natomiast na k. 210 zaczyna się druga część zeszytu pierwszego kroniki. W ten sposób kronikarz starał się wyraźnie oddzielić ten etap dziejów jednostki. Należy tutaj zaznaczyć, że w zbiorach IPMS pod sygnaturą C.116 znajduje się osobna kronika 13. pułku, która obejmuje okres od 26 stycznia do 26 października 1942 r. Sporządzona została w zeszycie w kratkę i liczy jedynie 45 stron. Zapewne była ona wykorzystana w trakcie tworzenia kroniki 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców.

Wspomniana część druga zeszytu pierwszego (C.129/I) rozpoczyna się od następującego fragmentu: „Żołnierz polski z nietajoną radością przyjął wiadomość o wyjeździe z Rosji Sowieckiej. Nie dlatego, żeby miał zmienić warunki bytowania na lepsze, ale że zmieni środowisko, które wpływało deprymująco na jego samopoczucie. Uraz psychiczny na skutek ciężkich przeżyć w Rosji był zbyt wielki, zbyt głęboko wrył się w umysł ogółu żołnierskiego, aby mógł zejść szybko z pola świadomości wyobraźni przypominającymi mu doznanie krzywdy”⁴⁵. Ten fragment został specjalnie przywołany w niniejszym artykule, ponieważ w duchu tych słów zostały sporządzone dalsze części kroniki wileńskiego batalionu. Ogólnie można stwierdzić, że w pierwszej części wspomnianego zeszytu znajdowało się więcej opisów umoralniających i podtrzymujących na duchu, przedstawiających sytuację polskich żołnierzy w ZSRS, natomiast druga ma już charakter bardziej kronikarski.

Funkcjonowanie wileńskiego batalionu w nowym miejscu stacjonowania na Środkowym Wschodzie na łamach kroniki zostało opisane w zeszycie pierwszym (C.129/I) na k. 210–363. Znalazły się tam m.in.: wpis o Wielkanocy 1943 r., plan rozmieszczenia

⁴³ *Ibidem*, k. 46–56.

⁴⁴ *Ibidem*, k. 60–61.

⁴⁵ *Ibidem*, k. 210.

batalionu w Khanaqin, skreślone sylwetki dowódców (m.in. płk. Sulika nazywanego „Tata Rys”), zarejestrowane wypadki dotyczące żołnierzy, informacje na temat zmian personalnych i awansów oficerskich, listy odznaczonych, charakterystyka uzbrojenia, opisy ćwiczeń wojskowych czy działalności kulturalno-oświatowej prowadzonej na szeroką skalę i niezwykle ważnej dla podtrzymania morale, kolejne miejsca stacjonowania batalionu. Na kartach kroniki odnotowywane były także wydarzenia niezwiązane z działalnością jednostki, a dotyczące chociażby sytuacji wojennej i wydarzeń ze świata, jak np. wizyta Naczelnego Wodza w USA w grudniu 1942 r. czy zerwanie stosunków dyplomatycznych pomiędzy Chile a Indiami na początku 1943 r.

W tej części kroniki omówiono również wizytacje Naczelnego Wodza gen. Sikorskiego w czerwcu 1943 r. (przemówienie skierowane do żołnierzy wyróżniono kolorem czerwonym) i jego następcy gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego w listopadzie tego roku. Dużo miejsca poświęcono tragicznej śmierci gen. Sikorskiego 4 lipca 1943 r.

Na łamach kroniki z oczywistych względów odnotowywano wydarzenia ważne dla dziejów 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców. Jednym z nich było nadanie mu 26 stycznia 1944 r. sztandaru w obozie wojskowym w Quassasin w Egipcie, który został ufundowany i wykonany przez polskie kobiety uratowane podczas stacjonowania 13. pułku we wsi Błagowieszczenka w ZSRS. Z racji tego, że sztandar był nieprzepisowy, to po wręczeniu został przekazany najpierw do Samodzielnego Referatu Archiwalnego, później trafił do Archiwum i Muzeum nr 1, a po przewiezieniu do Wielkiej Brytanii w 1947 r. znalazł się w zbiorach muzealnych IPMS. Oddanie sztandaru do Instytutu uważa się za symboliczny koniec istnienia 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców.

Od k. 365 do końca zeszytu pierwszego (C.129/I) znajdują się wpisy dotyczące losów 13. batalionu na froncie włoskim w 1944 r. Przybliżono m.in. sytuację wojenną na Półwyspie Apenińskim, życie codzienne batalionu przed rozpoczęciem oraz po zakończeniu walk o Monte Cassino i Ankonę, ćwiczenia wojskowe, kwietniową wizytę Naczelnego Wodza w jednostce, zmiany na stanowisku dowódcy czy miejsca stacjonowania oddziału. Zamieszczono też listy zmarłych i odznaczonych żołnierzy. Na łamach kroniki przytoczono wspomnienia oficerów batalionu z działań bojowych w 1944 r., m.in. płk. Władysława Kamińskiego, ppłk. Alfreda Kolatora, kpt. Ryszarda Alwinger, ppor. Józefa Bujnowskiego, a także różnego rodzaju sprawozdania i rozkazy. Ostatni datowany wpis w zeszycie pierwszym znajduje się na k. 436 i pochodzi z 30 czerwca 1944 r. Na kolejnych ponad stu kartach zawarto m.in. wspomnienia o poległych oficerach batalionu, opisy miast włoskich (np. Taranto, Campobasso, Isernia, Cassino, Ankona, Loreto, Asyż). Pierwsza część kroniki kończy się interesującym kilkustronicowym wpisem pt. „Rysie na motorach”, który odnosi się do dostaw sprzętu motorowego, jego właściwości oraz nadziei związanych z przydatnością tego wyposażenia na polu walki.

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że zgodnie ze wspomnianym wcześniej rozkazem gen. Andersa z 20 lutego 1943 r. o prowadzeniu dzienników działań⁴⁶ również w 13. Wileńskim Batalionie Strzelców prowadzono taki dziennik. Jest on przechowywany w zbiorach IPMS pod sygnaturą C.156 i składa się z ośmiu tomów, w których odnotowano szlak bojowy wileńskiego batalionu w latach 1944–1945. To kolejne źródło historyczne, które może być wykorzystane do opracowania historii oddziału.

⁴⁶ K. Kierepka, *Wybrane instrukcje archiwalno-kronikarskie...*, s. 303–304.

Drugi zeszyt kroniki batalionu (sygn. C.129/II) – podobnie jak pierwszy – zaczyna się od kilkustronicowego wstępu, w którym opisano sześć lat zmagania wojennych polskich żołnierzy. Pierwszy właściwy wpis pochodzi z 6 września 1944 r. i dotyczy sytuacji batalionu po wycofaniu z linii frontu na odpoczynek. Ten fragment został wzbogacony o humorystyczny rysunek – przedstawia wilczycę kapitolijną na tle rzymskiego Koloseum i łuku Konstantyna Wielkiego oraz skradającego się... rysia. Następnie (do s. 144) nakreślono dzieje wileńskiego batalionu na froncie włoskim do zakończenia bitwy o Bolonię 21 kwietnia 1945 r. W tej części kroniki można zapoznać się z wpisami m.in. o pierwszych świętach Bożego Narodzenia na Półwyspie Apenińskim w 1944 r., odwołaniu 30 września 1944 r. gen. Sosnkowskiego z funkcji Naczelnego Wodza i wyznaczeniu na to stanowisko jako p.o. gen. Andersa, powstaniu warszawskim, konferencji w Jałcie w lutym 1945 r., ogólnych nastrojach panujących w batalionie, stosunkach z Włochami oraz Brytyjczykami. Na temat tych drugich zamieszczono uszczypliwe zdanie: „Ci ostatni tak handlują narodami, jak worami egipskiej pszenicy. Niechaj baczą, by i ich nie sprzedali na ogólnym rynku Europy”⁴⁷. Oczywiście znajdujemy także wpisy dotyczące toczonych walk, np. o Bolonię w kwietniu 1945 r.

Od k. 151 do końca zeszytu drugiego (C.129/II) opisano pokojową służbę 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców najpierw we Włoszech, a następnie w Wielkiej Brytanii. Wpisy na temat stacjonowania oddziału na Półwyspie Apenińskim kończą się na k. 277. W tej części kroniki przybliżono m.in. sytuację jednostki po zdobyciu Bolonii, nastroje żołnierzy w ostatnich dniach II wojny światowej, życie codzienne batalionu we Włoszech, kontakty z miejscową ludnością, prowadzone szkolenia, uroczystości złożenia przysięgi przez nowo wcielonych żołnierzy, pomoc dla Polaków – byłych więźniów niemieckich obozów. Odnotowano również zmiany miejsc stacjonowania batalionu w latach 1945–1946 wraz z opisami tych miejscowości, a także obchody różnych rocznic (np. powstań warszawskiego, listopadowego, styczniowego) i uroczystości państwowych oraz kościelnych: Bożego Ciała czy Bożego Narodzenia. Podobnie jak we wcześniejszych fragmentach kroniki, tak i tu znajdują się informacje polityczne, np. o procesie przywódców Polskiego Państwa Podziemnego w Moskwie (18–21 czerwca 1945 r.) bądź o międzynarodowym uznaniu komunistycznego rządu lubelskiego (5 lipca 1945 r.). Poruszono oczywiście problematykę powrotu żołnierzy 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców do powojennej Polski.

W omawianej części zeszytu drugiego – po raz pierwszy w kronice wileńskiego batalionu – zostały wklejone rozkazy oraz fotografie. Należy w tym miejscu wspomnieć, że na k. 204, 206 i 208 zamieszczono zdjęcia przedstawiające dwie urny. W jednej znajduje się ziemia z terenu walk batalionu pod Monte Cassino, a w drugiej – z miejsca śmierci mjr. Kamińskiego. Obecnie urny te przechowywane są w zbiorach muzealnych IPMS⁴⁸.

Od k. 278 kroniki omówiono dzieje 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców w Wielkiej Brytanii. Na pierwszych dwóch kartach odniesiono się do nastrojów panujących wśród żołnierzy przed wyjazdem z Włoch, a potem przybliżono samą podróż. Co ciekawe, wraz z żołnierzami na statku znalazł się słynny niedźwiedź z 2. Korpusu – Wojtek. Następnie (od k. 280) kronikarze opisali początki życia na Wyspach Brytyjskich i warunki panu-

⁴⁷ IPMS, Oddziałowe Kroniki i Dzienniki Działań, C.129/II, Kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców, cz. II, k. 58.

⁴⁸ Zob. <https://pism.org.uk/muzeum/?lang=pl>, dostęp 28 XII 2023 r.

jące w obozach Kingwood Common oraz Easthampstead Park, codzienność żołnierzy oraz przybyłych wraz z nimi rodzin, m.in. pracę zawodową w brytyjskim rolnictwie, leśnictwie i budownictwie, działalność kulturalno-artystyczną, oświatową, sportową, jak również kwestie kolejnych reorganizacji batalionu, demobilizację i wreszcie repatriację do Polski, na którą decydowali się przede wszystkim żołnierze o krótkim stażu służby w batalionie. Te karty kroniki zostały wzbogacone głównie poprzez wklejane artykuły z prasy, rzadziej przez rysunki, jak miało to miejsce wcześniej.

Jak już wspomniano, na końcowych kartach drugiego tomu kroniki (od k. 334 i wpisu z 19 maja 1947 r.) wydarzenia z ostatnich tygodni funkcjonowania 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców odnotowano mniej starannym charakterem pisma. Omówiono głównie codzienność w momencie demobilizacji i opuszczanie jednostki przez kolejnych żołnierzy, którzy starali się rozpocząć nowe życie poza strukturami wojskowymi. Następnie (k. 368–374) przywołano kazanie ks. Huberta Kostrzańskiego wygłoszone podczas nabożeństwa 13 lipca 1947 r. – dość długie, ale niezwykle przejmujące i oddające dramaturgię przebytego szlaku polskich żołnierzy w latach wojennych i powojennych. Dalej scharakteryzowano m.in. warunki panujące w obozie w Stanton Harcourt i zamieszczono historię 13. pułku piechoty autorstwa kpt. Mieczysława Karczmarczyka, aby raz jeszcze przypomnieć początki wileńskiego batalionu. Na ostatnich trzech kartach kroniki opisano m.in. Święto Żołnierza w 513. Oddziale PKPR, nadanie odznaki 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców dowódcy 15. Wileńskiego Batalionu Strzelców, a na sam koniec przywołano skierowany do żołnierzy z okazji święta 5. KDP pożegnalny rozkaz mjr. Ćwiakalskiego. Ten wpis (z 15 września 1947 r.) był ostatnim, jaki znalazł się w kronice.

W ostatniej części kroniki (C.129/III) zgromadzono różnego rodzaju materiały, które kronikarze wykorzystywali do opisywania losów oddziału. Znajdują się tam m.in. wykazy żołnierzy batalionu poległych w walkach o Monte Cassino, arkusze dzienne i kroniki zdarzeń (w formie tabel) z większości miesięcy 1945 i 1946 r., zawierające krótkie informacje o istotnych zdarzeniach w jednostce, różne rozkazy organizacyjne, np. dotyczące ćwiczeń wojskowych bądź obchodzenia uroczystości państwowych i religijnych (m.in. Święta Żołnierza w 1945 r., Bożego Ciała w 1946 r.), czy personalne.

Na koniec należy jeszcze poruszyć jedną ważną kwestię, jaka pojawiała się w kronice 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców, a mianowicie związki z samym Wilnem i Kresami Północno-Wschodnimi. Na jej kartach znalazły się wpisy świadczące o ogromnej tęsknocie za Wileńszczyzną i staraniach żołnierzy batalionu o podtrzymywanie tradycji wileńskich. Na przykład z inicjatywy kpt. Alfreda Kolatora, zastępującego dowódcę jednostki, 4 marca 1945 r. w Galeata we Włoszech zorganizowano tradycyjny kiermasz – „Kaziuk” (z okazji uroczystości ku czci św. Kazimierza), podczas którego wystawiono szereg straganów. Tego dnia miasto nazywało się „Wilno”, a część ulic otrzymała nazwy ulic wileńskich. „Kaziuk” był ważnym wydarzeniem w dziejach nie tylko batalionu, lecz także całego 2. Korpusu, o czym świadczy chociażby rysunek zamieszczony na k. 120 zeszytu drugiego (C.129/II) kroniki.

Podsumowanie

Przechowywana w zbiorach IPMS kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców stanowi ważne źródło do badań nad dziejami PSZ. Na jej kartach znalazło się wiele cennych informacji, które nie tylko mogą być wykorzystane przez przyszłych badaczy

do przygotowania monografii batalionu, lecz także służyć do szerszego przedstawienia historii wojska polskiego poza granicami kraju w latach II wojny światowej i powojennych. Kronika może stanowić ważne źródło poznawcze również dla pasjonatów tego zagadnienia. Ogromnym walorem są zamieszczone w niej rysunki, ryciny oraz fotografie, które wzbogacają treść i zazwyczaj trafnie obrazują sytuację, w jakiej znajdowali się w danym okresie polscy żołnierze. Trudno znaleźć w innej kronice przechowywanej w IPMS tak wiele i tak starannie przygotowanych grafik. Omawiane źródło opisuje właściwie tylko kilka lat funkcjonowania jednostki wojskowej, jednakże był to okres niezwykle intensywny, trudny, obfitujący często w wiele tragicznych zdarzeń w okresie skomplikowanych wydarzeń wojennych. W kronice przedstawiono jeden z wielu szlaków bojowych żołnierzy PSZ. Warto by było, aby ze względu na swoją wartość historyczną oraz artystyczną kronika 13. Wileńskiego Batalionu Strzelców została w niedalekiej przyszłości wydana drukiem i mogła dotrzeć do szerszego grona odbiorców.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie

Armia Polska na Wschodzie: A.VIII.8/19.

Oddziałowe Kroniki i Dzienniki Działań: C.116, C.129, C.151.

Polskie Siły Zbrojne: A.XI.41/2, A.XI.41/3, A.XI.41/5.

Rozkazy dzienne: R.708; R.709.

Sztab Naczelnego Wodza i Ministerstwo Spraw Wojskowych/Ministerstwo Obrony Narodowej: A.XII.28/5

Źródła publikowane

Armia Polska w ZSRR 1941–1942. Organizacja Armii Polskiej w ZSRR 1941–1942. Wybór źródeł, t. 1, wybór i oprac. B. Polak, M. Polak, Leszno 2006.

Dziennik czynności Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego, t. 1: 30 VIII 1939 – 31 VII 1940, wstęp i red. nauk. J. Rabiński, Lublin 2016.

Dziennik czynności Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego, t. 2: 1 VIII 1940 – 31 VII 1941, wstęp i red. nauk. J. Rabiński, Lublin – London 2017.

Dziennik czynności Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego, t. 3: 1 VIII 1941 – 31 VII 1942, wstęp i red. nauk. J. Rabiński, Lublin – Warszawa – London 2022.

Dziennik czynności Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego, t. 4: 1 VIII 1942 – 5 VII 1943, wstęp i red. nauk. J. Rabiński, Lublin – London 2024.

Kolator A., *Z pamiętnika kpt. Alfreda Kolatora* [w:] *Armia Polska w ZSRR 1941–1942. Organizacja Armii Polskiej w ZSRR 1941–1942. Wybór źródeł*, t. 1, wybór i oprac. B. Polak, M. Polak, Leszno 2006.

Opracowania

5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947. Zarys dziejów, red. A. Suchcitz, Londyn 2012.

Brzeziński T., *Służba zdrowia Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1946. Z Armią Andersa z ZSRR ku Polsce*, Wrocław 2008.

Grobelski W., *General brygady Ludwik Mieczysław Boruta-Spiechowicz (1894–1985)*, Warszawa 2010.

- Instytut Polski i Muzeum imienia generała Sikorskiego*, Londyn 1966.
- Janczak B., *Armia Polska na Wschodzie (1942–1943). Powstanie, organizacja, wyszkolenie* [w:] *Studia z dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1939–1947)*, red. P. Chmielowiec, K. Tochman, Rzeszów – Warszawa 2019.
- Janczak B., *General bryg. Jerzy Grobicki (1891–1972). Niepokorny kawalerzysta, ocalony od zagłady katyńskiej*, „*Lambinowicki Rocznik Muzealny*” 2014, t. 37.
- Kierepka K., *Służba archiwalna Polskich Sił Powietrznych w latach II wojny światowej*, „*Przegląd Archiwalno-Historyczny*” 2021, t. 8.
- Kierepka K., *Wybrane instrukcje archiwalno-kronikarskie tzw. Armii Andersa*, „*Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*” 2022, t. 111.
- Kondracki T., *5 Kresowa Dywizja Piechoty w Wielkiej Brytanii jesień 1946 – do końca akcji PKPR* [w:] *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947. Zarys dziejów*, red. A. Suchcitz, Londyn 2012.
- Nurek M., *Gorycz zwycięstwa. Los Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie po II wojnie światowej 1945–1949*, Gdańsk 2009.
- Panecki T., *5 Kresowa Dywizja Piechoty* [w:] *5 Dywizja Piechoty w dziejach oręża polskiego*, red. E. Kospath-Pawłowski et al., Pruszków 1997.
- Polskie Siły Zbrojne w II wojnie światowej*, t. 2: *Kampanie na obczyźnie*, cz. 2, Londyn 1975.
- Roman W.K., *Archiwa Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, „*Archiwa – Kancelarie – Zbiory*” 2016, nr 7.
- Smoliński J., *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1997.
- Suchcitz A., *Archiwa Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego jako źródło do opracowania monografii i biografii*, „*Bibliotekarz Podlaski*” 2020, t. 3.
- Suchcitz A., *Powstanie Instytutu Historycznego im. gen. Sikorskiego w Londynie 1945–1949* [w:] *Idea Europy i Polska w XIX i XX wieku*, red. J. Degler et al., Wrocław 1999.
- Wawer Z., *5 Kresowa Dywizja Piechoty na Bliskim i Środkowym Wschodzie wrzesień 1942 – styczeń 1944* [w:] *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947. Zarys dziejów*, red. A. Suchcitz, Londyn 2012.
- Wawer Z., *5 Dywizja Piechoty w ZSRR 1941–1942* [w:] *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947. Zarys dziejów*, red. A. Suchcitz, Londyn 2012.
- Wawer Z., *Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941–1942*, Warszawa 2012.
- Wawer Z., *Monte Cassino. Walki 2 Korpusu Polskiego*, Warszawa 2019.
- Zuziak J., *Wojsko Polskie we Francji 1939–1940. Organizacja i działania bojowe*, Warszawa 2013.
- Żak J., *Nie walczyli dla siebie. Powojenna odyseja 2. Korpusu Polskiego*, Warszawa 2014.

Netografia

Polish Institute and Sikorski Museum, <https://pism.org.uk>, dostęp 8 XI 2023 r.

Bartosz Janczak (ur. 1989 r.) – historyk, prawnik, doktor nauk humanistycznych. Pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Łodzi. Zajmuje się biografią wojskową, dziejami polskiej kawalerii II Rzeczypospolitej, historią Polskich Sił Zbrojnych w czasie II wojny światowej. Stypendysta Fundacji Lanckorońskich i Polish Aid Foundation Trust.

Autor książek i artykułów, m.in.: *Podpułkownik dypl. Władysław Steblik (1898–1971) – oficer Wojska Polskiego i historyk wojskowości. Szkic do biografii*, „Res Gestae” 2014, t. 19; *Pułkownik Julian Janowski (1886–1970) – oddany służbie i rodzinie*, Opole 2019; *Organizacja i wyszkolenie Armii Polskiej na Wschodzie w latach 1942–1944*, Łódź – Warszawa 2023.

Ostatnio opublikował m.in.: *Działalność naukowa płk. dr. Tadeusza Felsztyna (1894–1963) w kraju i na emigracji* [w:] *Znani – nieznan. Polska emigracja niepodległościowa 1939–1990*, red. J. Autuchiewicz, D. Maksimiuk, Białystok – Warszawa 2024; *25 Pułk Ułanów Wielkopolskich 2 Korpusu Polskiego (1944/1945–1947)* [w:] *In memoria amicorum. Księga pamiątkowa ku czci prof. Zbigniewa Wawra*, red. M.M. Grąbczewska, M. Otmanowska, Warszawa 2024; *Na szlakach pustynnego losu. Armia Polska na Wschodzie w latach 1942–1944*, Warszawa 2025; *Z piekła ku wolności. Losy obywateli polskich ewakuowanych z polską armią dowodzoną przez gen. Władysława Andersa ze Związku Sowieckiego w 1942 roku*, Łódź – Warszawa 2025 (redaktor naukowy).